

تحقیق در ضبط حکمت ۲۵۲ نهج البلاغه: «و الإمامة نظاماً للأمة»

حامد شریعتی نیاسر^۱، منصور پهلوان^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۷/۱۰/۱۱ - تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۳/۵)

چکیده

در حکمت ۲۵۲ نهج البلاغه آنجا که امیرالمؤمنین علی^(ع) از فلسفه شرایع و احکام و حکمت آن‌ها با مطلع «فرض الله الايمان تطهيرا من الشرك» سخن می‌گوید، عبارت «الإمامة نظاماً للأمة» آمده است که بر اهمیت مسئله امامت در رهبری امت دلالت دارد. اما در برخی نسخه‌های متأخر، این عبارت به صورت «الأمانة نظاماً للأمة» ثبت شده است که به اهمیت امانتداری در حفظ نظام امت اشاره دارد. از سوی دیگر متأسفانه در سال‌های اخیر تحریف‌هایی از ناحیه برخی از ناشران و مصححان در شروح نهج البلاغه به عمل آمده است، به طوری که متن نهج البلاغه درج شده در ابتدای شروحي مثل ابن‌ابی‌الحدید و ابن‌میثم با متن شرح شده، توسط شارح مطابقت ندارد که از آن جمله است: عبارت «الإمامة نظاماً للأمة»، در این مقاله با استناد به نسخه‌های کهن و شروح معتبر نهج البلاغه و نیز سیاق عبارت و روایات قریب المضمون دیگر اثبات شده است که ضبط «الإمامة» صحیح است. امامت است که رکن اساسی در نظام امت را دارا می‌باشد و بر آن تأکید شده است نه «امانت» و بی‌گمان تمایلات کلامی برخی از شارحان هم‌چون محمد عبده و صبحی صالح در برگزیدن ضبط «الأمانة» مؤثر بوده است.

کلید واژه‌ها: امامت، امانت، حکمت شرایع، نظام امت.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و ادبیات عرب دانشگاه مذاهب اسلامی (نویسنده مسئول)؛

Email: hshariati@ut.ac.ir

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران؛

Email: pahlevan@ut.ac.ir

۱. طرح مسئله

در بعضی نسخه‌های نهج‌البلاغه در عبارت «والإمامة نظاماً للأمة» به جای کلمه «الإمامة» واژگان دیگری آمده است. به عنوان مثال در نسخه محمد عبده آمده است: «وَالْأَمَانَاتِ نِظَامًا لِلْأُمَّةِ» [۲۸، قصار ۲۵۰]، یعنی امانت‌ها نظامی برای امت است و در نسخه صبحی صالح آمده است: «وَالْأَمَانَةُ نِظَامًا لِلْأُمَّةِ» [۲۶، قصار ۲۵۲]، یعنی امانت نظامی برای امت است. در برخی منابع کهن که در ادامه به آن اشاره خواهد شد نیز، گاه به جای لفظ «امامت»، لفظ «امانت» ذکر شده است. از سوی دیگر متأسفانه در سال‌های اخیر تحریف‌هایی از ناحیه برخی از ناشران و مصححان در شروح نهج‌البلاغه به عمل آمده است به گونه‌ای که ناشران برای صرفه‌جویی در هزینه‌های حروف‌چینی و صفحه‌آرایی به برخی متن‌های چاپ شده از نهج‌البلاغه مثل چاپ صبحی صالح اعتماد کرده و متن نهج‌البلاغه او را در ابتدای شروحاتی مثل *ابن‌ابی‌الحدید* و *ابن‌میثم‌گراور* کرده‌اند؛ غافل از آنکه متن نهج‌البلاغه صبحی صالح با آن شروح الزاماً مطابقت ندارد. به عنوان مثال در این دو شرح اخیر، شارحان «والامامة نظاماً للأمة» را شرح کرده‌اند در حالی که متن گراور شده نهج‌البلاغه در آن‌ها «وَالْأَمَانَةُ» است،^۱ یا در شرح قطب راوندی که به *منهاج‌البراعه* موسوم است و شرح منتخبی از خطب و نامه‌ها و حکمت‌هاست، با آنکه وی این حکمت و حکمت‌های پس‌وپیش آن را شرح نکرده است، اما ناشر متن حکمت را با ضبط «الامانة» گراور کرده است.^۲ همچنین در متن منتشر شده اخیر از شرح لاهیجی بر نهج‌البلاغه

۱. در متن نسخه‌های چاپی موجود از *ابن‌ابی‌الحدید* (۶۵۵م)، «الامان» ثبت است [نک. ۳، ج ۴، ص ۳۵۰؛ ۴، ج ۱۹، ص ۸۶]، لکن *ابن‌ابی‌الحدید* خود، امامت را شرح کرده است و می‌نویسد: «و فرضت الإمامة نظاماً للأمة - و ذلك لأن الخلق لا يرتفع الهرج و العسف و الظلم - و الغضب و السرقة عنهم إلا بوازع قوى - و ليس يكفي في امتناعهم قبح القبيح - و لا وعيد الآخر - بل لا بد لهم من سلطان قاهر ينظم مصالحهم - فيردع ظالمهم و يأخذ على أيدي سفهائهم» [۳، ج ۴، ص ۳۵۱؛ ۴، ج ۱۹، ص ۸۹]. جالب‌تر آنکه در متن چاپی پنج جلدی از شرح *ابن‌میثم* طبع تهران «الامانات» ثبت است [۱۰، ج ۵، ص ۳۶۵] و در متن منتشر شده تک جلدی این شرح طبع بحرین «الامانة» ثبت است [۹، ص ۹۹۱].

۲. در متن شرح قطب راوندی این حکمت با ضبط الامانة نقل گردیده است [۴۱، ج ۳، ص ۳۴۶]، ولی از آن‌رو که راوندی به شرح آن مبادرت نکرده است، به نظر می‌رسد این قسمت افزوده مصحح باشد، زیرا وی در توضیح مراجع خود که بدان در تصحیح اعتماد کرده است، ذیل عنوان «النسخ التي اعتمدنا عليها في تصحيح المتن»، پس از ذکر سه نسخه خطی از شرح قطب راوندی، چهارمین مرجع خود را متن نهج‌البلاغه موجود در شرح *ابن‌ابی‌الحدید*، چاپ مصر عنوان می‌کند و می‌نویسد: «۴- متن نهج‌البلاغه المطبوع مع شرح ابن‌ابی‌الحدید المطبوع بمصر، و رمزنا لها بالحرف «يد»».

ضبط «الامانة» آمده [۵۷]، حال آنکه در متن شرح همین چاپ و نیز در نسخه قدیمی تر این شرح (چاپ سنگی) «امامة» شرح داده شده است: «امامت و پیشوا بودن را از جهت نظام گرفتن کار امت و اطاعت امام را از جهت بزرگ شمردن منصب امامت...» [۵۵، ص ۳۱۴] و نیز چنین است در دو شرح معاصر پیام/امام [نک. ۵۱، ج ۱۴، ص ۸۳، ۸۴، ۱۰۳ و ۱۰۴] و بهج/الصباغه [نک. ۳۵، ج ۱۳، ص ۱۷۱ و ۱۸۴]. لذا باتوجه به اهمیت بحث امامت، تحقیق در وجه درست ضبط این عبارت و بررسی مستندات آن می‌تواند راهگشای درک بهتر نهج البلاغه و جایگاه والای آن به خصوص در موضوع امامت و رهبری امت باشد.

۲. هشدار برخی پژوهشگران در خصوص بی‌دقتی در نقل

برخی پژوهشگران شیعه با فرض گرفتن درستی ضبط امامت، هشدارهایی را نسبت به وقوع جعل و تحریف در نهج البلاغه مطرح کرده‌اند که ذیلاً به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. ظاهراً اول‌بار مرحوم سیدجواد مصطفوی مؤلف کاشف نهج البلاغه و مترجم اصول کافی در کنگره سوم نهج البلاغه در سال ۶۲ از تبدیل لفظ «امامت» به «امانت» در نهج البلاغه به‌عنوان یکی از اغلاط موجود در نسخه‌های مطبوعی خبر داده است. وی می‌نویسد «در نسخه چاپی صبحی صالح کلمه «الامامة» به «الامانة» و در نسخه عبده به «الامانات» تحریف شده است: تعجب اینجاست که ابن‌ابی‌الحدید عبارت را امامت معنی کرده است، ولی متن همان نسخه را نویسندگان مسامحه‌کار یا مغرض، امانت ضبط کرده‌اند و این یا خیانت است و یا جهالت» [۱۶، ص ۲۷؛ ۴۸، ص ۱۵۶-۱۵۷].

۲. مصحح شرح فارسی مولی فتح‌الله کاشانی بر نهج البلاغه در سال ۱۳۶۴ در پاورقی ذیل این عبارت نوشته است: «در نهج البلاغه عبده آمده: «و الامانات نظاماً للامة»، اما در نهج البلاغه‌های دیگر از قبیل نسخه‌ای که سال کتابت آن ۴۹۴ هجریست و نسخه‌های ملا فتح‌الله و منهج البراعة و غیره «الامامة» ثبت است که از حیث معنا نیز مناسب‌تر است. در شروح ابن‌میثم و ابن‌ابی‌الحدید نیز اگرچه ناشران آن‌ها، عبارت را به‌صورت «الامانة» و «الامانات» نقل کرده‌اند، اما خود شارحان آن دو کتاب عبارت «و الامامة نظاماً للامة» را شرح کرده‌اند، پیداست که در نسخه معتمد آن‌ها «الامامة» ثبت بوده است؛ معلوم نیست شیخ محمد عبده و صبحی‌صالح، بر اساس چه مستنداتی حکمت را به صورت «الامانة» و «الامانات» نقل کرده‌اند [۴۲، ج ۳، ص ۴۰۵].

۳. محمدهادی امینی نویسنده محقق در مقاله‌ای با عنوان «نهج البلاغه بین عوالم

التحریف و النقصان» می‌نویسد: «فحين يتحدث الامام اميرالمومنين^(ع) عن التوحيد و العدل و النبوه و الامامة في خطبه و كتبه و حكمه نجد كلمة الامامة استحالت الى كلمة الامانة و هي خيانه لا تغتفر اعاذنا الله سبحانه منها و ينبغي تصحيحها بصورة عامه و المضحك أن شروح نهج البلاغه المطبوعه في السنين الاخيره في ايران و لبنان اثبتوا في المتن كلمة الامانة و تحدثوا في الشرح عن الامامة» [۱۱]؛ یعنی هنگامی که امام امیرالمؤمنین^(ع) در خطبه‌ها و نامه‌ها و حکمت‌ها، از توحید، نبوت و عدل سخن به میان می‌آورد، می‌بینیم که کلمه امامت، یکبار به تبدیل به امانت می‌شود، این خیانتی نابخشودنی است که پناه می‌بریم به خدا از چنین خیانتی. این حکمت بایستی به درستی تصحیح شود. خنده‌آور آن است که شرح‌های نهج البلاغه که در سال‌های اخیر در ایران و لبنان چاپ شده‌اند، در متن، کلمه امانت را ثبت کرده‌اند و در شرح، از امامت سخن می‌گویند [۱۲].

۴. در سرمقاله مجله تراثنا که ویژه جامع نهج البلاغه - سید رضی - است، آمده است: «و لكن كلمة «الامامة» تحرفت في نسخة صبحي الصالح إلى «الأمانة» بالنون، و في نسخة محمد عبده (و هي نسخة محمد محيي الدين عبدالحميد) إلى الأمانات و هذا غيظ من فيض مما ابتلى به كتاب نهج البلاغه من محققه وناشره و طابعه، فقد دخل عليه منهم الذوق الخاص، في زمان فسد فيه الذوق و ماتت السليقة و دخل عليه منهم - أيضا - الهوى و التعصب، فحذفوا ما يخالف فرقههم و مذاهبهم و لو كان يخلّ بسياق النص الذي تولوا ضبطه و تحقيقه» [۵۸]؛ یعنی کلمه امامت در نسخه صبحی صالح به امانت و در نسخه عبده به امانات تحریف شده است و این نمونه‌ای کوچک از نمونه‌های فراوانی است که کتاب نهج البلاغه، از جانب محققین و ناشرین و چاپ‌کنندگان آن گرفتار شده است. آنان ذوق خاص و سلیقه نامیمون خود را از روی هوی و هوس و تعصب در نهج البلاغه داخل کرده‌اند و کلمات مخالف گرایش‌ها و مذاهب خود را حذف کرده‌اند، گرچه با سیاق متنی که متولی ضبط و تحقیق آن شده‌اند سازگار نباشد.

۵. مرحوم عزیزالله عطاردی در ذیل حکمت ۲۴۴ نهج البلاغه می‌نویسد: «في بعض النسخ «الامانة» و هي تحريف فاحش لعبت بها أیدی النساخ» [۲۶]؛ یعنی در بعضی از نسخ، به جای امامت، امانت ثبت است و این تحریف فاحشی است که آن را داستان ناسخان به بازیچه انجام داده‌اند. او همچنین در مقدمه تصحیح خود بر نهج البلاغه با عنوان کلمه/المحقق می‌نویسد: «ورد في الحكمه ۲۵۲ من النسخ القديمه كافه «و الإمامة نظاما للأمة» و هذه الجملة في الاخرى مصحفه و محرفه اذ وردت في النسخ المطبوعه

«والامانة نظاماً للأمة» و هذا التصحيف في نهج البلاغه قائم منذ القرن السابع الهجري [۲۶، ک و ل]؛ یعنی در حکمت ۲۵۲ عموم نسخه‌های قدیمی، عبارت «و الإمامة نظاماً للأمة» ثبت است و این جمله در نسخه‌های دیگر به صورت تصحیف شده و محرف «والامانة نظاماً للأمة» ضبط شده است و این تحریفی در نهج البلاغه است که از قرن هفتم آغاز شده است.

۶. فارس حسون تبریزیان ذیل این عبارت، در پاورقی نهج البلاغه‌ای که به همت وی چاپ شده می‌نویسد: «فی اکثر النسخ المطبوعه «والامانة» و ما اثبتناه هو الموافق للنسخ الخطیه و لكن الایدی غیر الامینه تلاعبت بالنص و غیرت کلمه الامامة بالامانة لاغراض لا تخفی» [۲۳]، یعنی در بیشتر نسخه‌های چاپی، امانت ثبت است، اما آنچه که ما ثبت و ضبط کرده‌ایم، موافق نسخه‌های خطی است، ولی داستان خیانت‌کار در آن تصرف کرده و کلمه امامت را به امانت، برای اغراضی که پوشیده نیست، تبدیل کرده‌اند.

۷. قیس عطار در مقدمه نهج البلاغه‌ای که به تصحیح وی منتشر شده است می‌نویسد: «و فی الحکمه ۲۴۱ قوله^(ع): «و الإمامة امامة نظاماً للأمة» فحرفت فی بعض المطبوعات العامیه الی «والامانات نظاماً للأمة» (محمد عبده) و فی بعضها الآخر «و الامانة نظاماً للأمة» (صبحی صالح)» [۲۲، ص ۱۷]؛ یعنی در حکمت ۲۴۱ امامت ثبت است، اما در نسخه‌های چاپی عامه، این کلمه به امانات و امانت تحریف شده است. او در توضیح این سخن می‌نویسد: «عندنا المتن الصحيح الخالص الذي نقف من خلاله على تلاعب المتلاعبين و تبدیل المبدلين و تحریف المحرفين لبعض المواطن التي لا تروفيهم» [۲۲، ص ۱۴ و ۱۵]؛ یعنی نزد ما متن صحیح و خالصی است که از دستبرد بازیگران و تبدیل مبدلان و تحریف محرفان در مواردی که - خوششان نمی‌آمده- مصون است.

۸. مرحوم دشتی نیز می‌نویسد: «غرض‌ورزی‌ها و اعمال سلیقه‌های شخصی در متن و عبارات خطبه‌های نهج البلاغه و دیگر متون روایی، یکی از مشکلات بسیار مهم جمع‌آوری اسناد و شناسایی واقعیت متون روایی است؛ مثلاً صبحی صالح در نسخه خود، جمله (و الإمامة امامة نظاماً للأمة) را به (والأمانة نظاماً للأمة) تبدیل نموده، در نتیجه جمله دوم، چون واقعیت ندارد در دیگر متون روایی به چشم نمی‌خورد و قابل تحقیق و بررسی نمی‌باشد [۲۰، ص ۳۲].

۳. گزارشی از ضبط «الإمامة» در مصادر و منابع

در بسیاری از منابع، شروح و همچنین نسخ خطی و قدیمی نهج البلاغه این حکمت «الإمامة نظاماً للأمة» ثبت گردیده است که گزارشی از آن‌ها ذکر می‌شود.

۱.۳. نسخه‌های خطی نهج‌البلاغه^۱

در بسیاری از نسخه‌های خطی نهج‌البلاغه، ضبط «الامامة نظاما للامة» وجود دارد که برخی از آن‌ها به این شرح است:

۱. نسخه منسوب به سال ۴۰۶ ق: این نسخه را مرحوم سید هبه‌الدین شهرستانی در مجله المرشد گزارش کرده است و اخیراً در لندن با مقدمه سیدجواد شهرستانی چاپ عکسی شده است. کهن بودن این نسخه قطعی است (بدون برگ‌شمار).
۲. نسخه ۴۶۹ ق: این نسخه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی موجود است و چاپ افست آن نیز در سال ۱۴۰۶ ق. در قم منتشر شده است. متأسفانه این نسخه، ناقص و فاقد بخشی از حکمت‌های نهج‌البلاغه است و حکمت مورد بحث در آن مذکور نیست.
۳. نسخه ۴۸۳ ق: چاپ افست، این نسخه با اهتمام سیدمحمد مهدی جعفری و انتشارات مرکز پژوهشی میراث مکتوب در سال ۱۳۸۹ منتشر شده است. در این نسخه در صفحه ۳۸۷، حکمت با ضبط «الامامة» ثبت است، اما باید توجه داشت که اصل این نسخه ناقص بوده و تا صفحه ۳۸۲ است و صفحه ۳۸۷ در بخش نون‌نوشته و الحاقی آن قرار دارد.
۴. نسخه ۴۹۳ ق: این نسخه متعلق به فاضل کتاب‌شناس فخرالدین نصیری است که توسط کتابخانه جامع چهل‌ستون به صورت افست در سال ۱۴۰۲ ق. و با مقدمه مرحوم حاج حسن آقای سعید تهرانی منتشر شده است. در سال کتابت این نسخه و اصالت آن تردیدهایی از ناحیه نسخه‌شناسان و کتاب‌شناسان صورت گرفته است. در ص ۲۸۴ این نسخه، حکمت با ضبط «و الامامة» ثبت است.
۵. نسخه مورخ ۵۳۸ ق. موجود در: دانشگاه علیگر، هند، فاکسی میله: علیگر: مکتبه مولانا آزاد، دهلی: مرکز فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۲۰۱۰/۱۴۳۳. برگ ۱۵۹ الف.
۶. نسخه مورخ ماه صفر ۵۴۴ ق. تحریر در سانزوله، کاتب: محمدبن محمدبن احمدبن نقیب موجود در: مدرسه نواب مشهد (اکنون: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۱۳۸۴۷) نسخه عکسی: مرکز احیا، قم شماره ۲.
۷. نسخه مورخ ۵۵۶ ق. کاتب: محمدبن حسن بن محمدبن عباس قمی، بر این نسخه، اجازه ابوالرضا راوندی به سال ۵۷۱ ق. و یادداشتی در آخر نسخه، به خط علی‌بن میثم بن معلی بحرانی (پدر ابن میثم شارح نهج‌البلاغه) به سال ۶۴۳ ق. موجود است. چاپ فاکسی میله مرکز النجف الاشرف للتألیف و التوثیق و النشر (بدون برگ‌شمار).

۱. لازم به ذکر است که بخشی از این فهرست را محقق ارجمند محمد حسین طالعی تهیه و برای نویسندگان ارسال کرده‌اند. [همچنین برای آگاهی بیشتر در خصوص نسخ خطی نهج‌البلاغه ر.ک. ۲۱].

۸. نسخه قرن ششم: تاریخ کتابت این نسخه به شماره ۸۷۴ متعلق به کتابخانه ملک آستان قدس رضوی واقع در تهران است و تصویر آن در کتابخانه دانشگاه قرآن و حدیث شهرری نگهداری می‌شود. مطابق آنچه کاتب آن، سلیمان بن محمود بن محمد بن قرا بکی (قرا بک) البدری، ذکر کرده پنج‌شنبه یازدهم شوال سال ۵۶۶ ق. است. در این نسخه، ضبطی از این حکمت به دست نیامد.
۹. نسخه مورخ جمادی‌الاولی ۵۷۵ ق. به خط: محمد بن علی حمدانی، موجود در: کتابخانه مدرسی، قم. عکسی: مرکز احیا، شماره ۱۸۱۸، ص ۳۵۷.
۱۰. نسخه مورخ سده ششم، عکسی: مرکز احیا، قم، شماره ۵۰۸، ص ۳۸۷ (برگ ۱۹۴ الف).
۱۱. نهج البلاغه طبق ضبط نسخه ابن سکون (مورخ ۶۰۰). تصحیح: قیس بهجت عطار. مشهد: کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین^(ع)، ۱۳۹۳ ش. ص ۷۳۸.
۱۲. نسخه مورخ ماه رمضان ۶۰۴ ق. تحریر در موصل، خوی، کتابخانه مدرسه نمازی، شماره ۳۰۰، عکسی: قم، مرکز احیا، شماره ۴۸۷. ص ۳۲۵ (برگ ۱۶۲ الف).
۱۳. نسخه مورخ ۷ صفر ۶۰۸ ق، به خط: علی بن طاهر بن ابی سعد، از روی: نسخه خط ادیب شاعر: ابویوسف یعقوب بن احمد بن محمد کرد نیشابوری متوفی ماه رمضان ۴۸۴ ق، موجود در: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۱۷۸۲، عکسی: مرکز احیا، قم، شماره ۳، ص ۳۵۵ (برگ ۱۸۱ الف).
۱۴. مصباح‌السالکین (شرح ابن میثم)، به خط مؤلف. کتابت: اواخر جمادی‌الاولی ۶۷۴ ق. موجود در: کتابخانه شیخ علی کاشف‌الغطاء، نجف. نسخه عکسی: کتابخانه مرکز احیای قم، شماره ۳۱۵۱ عکسی، ص ۳۰۸.
۱۵. نهج البلاغه، نسخه مورخ ذی‌الحجه ۶۷۴ ق. به خط: محمد بن حسین برهان نظامی. با حواشی موجود در: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۵۰۸۴ (اهدایی مقام معظم رهبری)، بدون برگ‌شمار. در حاشیه نسخه، به جمله‌ای از خطبه فدکیه حضرت زهرا^(س) در تأیید مضمون این جمله اشاره کرده است.
۱۶. نسخه قرن هفتم: در پایان این نسخه، تاریخ کتابت ذکر نشده است، اما این عبارت مشاهده می‌شود که: علقه الحسین بن محمد الحسنی الشیرازی تعلیقاً فی ربیع الاول سنه ثلاث و تسعین و ستمه هجریه بمدينه السلام بغداد حرمها الله تعالى. در این نسخه که متعلق به کتابخانه ملک آستان قدس رضوی واقع در تهران است و تصویر آن

در کتابخانه دانشگاه قرآن و حدیث شهرری نگهداری می‌شود، در ص ۳۶۳ حکمت مورد بحث با کلمه «الإمامة» ضبط است.

۱۷. مصباح‌السالکین (شرح ابن‌میثم). نسخه مورخ ۶۷۷ ق. به خط مؤلف. موجود در کتابخانه چستر بیٹی، ایرلند. نسخه عکسی: مرکز احیای قم، شماره ۳۱۵۳ عکسی، ص ۲۹۴.

۱۸. نسخه مورخ سده هفتم (با تعلیقات حسین‌بن‌محمد حسنی شیرازی، به تاریخ ربیع‌الاول ۶۹۳) موجود در کتابخانه ملک، تهران شماره ۱۷۹، عکسی: مرکز احیای قم، شماره ۱۰۸۹، ص ۳۶۳.

۱۹. نسخه سده ۹ ق. با حواشی فراوان و ترجمه‌های فارسی. موجود در: کتابخانه شخصی آیت‌الله حسن‌زاده آملی. نسخه عکسی: مرکز احیای قم، شماره ۸۶، ص ۳۴۱.

۲۰. نهج‌البلاغه مورخ جمادی‌الآخره ۹۵۵ ق. با ترجمه فارسی و حواشی فراوان فارسی و عربی. کاتب: محمدبن‌حسن‌بن‌احمد شهرستانی. موجود در: مرکز احیای قم، شماره ۱۳۴ خطی (۶۸۱ عکسی)، ص ۶۹۰: مترجم در ترجمه فارسی گوید: و امامت را برای نظام امت که اقتدا نمایند و بیابند سعادت و طاعت را به جهت تعظیم امامت با کرامت.

۲۱. نسخه سده ۱۰ ق. موجود در: مرکز احیای قم، شماره ۷۶۳ خطی، برگ ۵۳۶.

۲۲. نسخه مورخ سده ۹ یا ۱۰ ق. موجود در: مرکز احیای قم، شماره ۴۴۴۴ خطی، ص ۲۷۸.

۲۳. نسخه مورخ محرم ۱۰۰۰ ق. کاتب: محمدبن‌عبدالله، موجود در: مرکز احیای قم. شماره ۳/۱۴۴۸ خطی. ص ۲۲۸.

۲۴. نسخه شماره ۵۶۹۰ مرعشی، برگ ۱۵۹. توضیح: اصل نسخه، مورخ ۲۷ شعبان ۶۵۵ ق. است، ولی برگ یاد شده مربوط به برگ‌های نونویس نسخه است که محمدباقر واعظ تبریزی به سال ۱۰۴۱ نوشته است.

۲۵. نسخه مورخ ذی‌الحجه ۱۰۴۳ ق. کاتب: محمدصالح‌بن‌حاجی باقر قزوینی، موجود در: مرکز احیای قم، شماره ۳۴۸۶ خطی، ص ۳۸۶.

۲۶. مصباح‌السالکین (شرح ابن‌میثم)، نسخه مورخ ۱۱ جمادی‌الاولی ۱۰۶۸ ق. نسخه مقابله شده و معتبر. موجود در: مدرسه نمازی خوی شماره ۶۰، ص ۹۳۰.

۲۷. نسخه مورخ ماه رمضان ۱۰۷۸ ق. کاتب: عبدالکریم‌بن‌محمدشریف حسنس سیفی. موجود در: مرکز احیای قم، شماره ۲۵۳۳ خطی. ص ۵۰۵.

۲۸. نسخه مورخ شوال ۱۰۸۰ ق. کاتب: محسن، از روی نسخه مورخ ربیع‌الاول ۷۶۹. موجود در: مرکز احیای قم، شماره ۷۷۳ خطی. ص ۲۱۳.

۲۹. نسخه سده ۱۱ ق. با حواشی فراوان. موجود در: مرکز احیای قم، شماره ۲۴۰۵، ص ۲۷۸.

۳۰. نسخه سده ۱۱: با حواشی فراوان. موجود در: مدرسه صدر بابل. ص ۴۴۷.

۳۱. نسخه سده ۱۱. موجود در: کتابخانه کاظمینی یزد، شماره ۱۳۶، برگ ۵۱۱.

۳۲. نسخه سده ۱۱. موجود در: مرکز احیا، قم، شماره ۴۷۰۲ خطی، ص ۲۷۰.

۳۳. نسخه قرن یازدهم: این نسخه به شماره ۱۶ع۴۲/۹۲۸ در کتابخانه آستان مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی^(ع) نگهداری می‌شود و به گزارش کاتب آن محمدبن مهدی کرکانی در شهر سلطانیه زنجان و از روی نسخه خطی سال ۵۹۶ کتابت شده است. ظاهر آن و نوع کاغذ مورد استفاده، حکایت از کتابت آن در چند مرحله مختلف و در قرن‌های یازده و دوازده دارد. این نسخه در اختیار محدث قمی شیخ عباس‌بن‌شیخ محمد رضا بوده است و در پشت جلد آن دست‌خط وی آمده است. در این نسخه، حکمت با کلمه امامت ثبت است.

۳۴. نسخه ۱۰۹۷ق: این نسخه به شماره ۳۹/۵۳۶ و ۵ در کتابخانه آستان مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی^(ع) نگهداری می‌شود و کاتب آن جعفر بن قاضی راضی است. در این نسخه نیز حکمت با کلمه امامت ثبت است.

۳۵. نسخه سده ۱۲ ق. موجود در: مرکز احیا، قم، شماره ۲۹۱۷ خطی، ص ۲۳۵.

۳۶. نسخه سده ۱۲. کاتب: حیدر بن نور بن حیدر قمی. موجود در: کتابخانه دانشگاه ریاض، سعودی، شماره ۲۴۴۶، برگ ۱۹۱.

۳۷. نسخه مورخ ۱۳۱۸ ق. کاتب: محمد حسین ارسنجانی. چاپ فاکسی میله. تهران: فرهیزش، ۱۳۹۱ ش، ص ۵۲۹.

۲.۳. دیگر منابع و شروح نهج البلاغه

شارحان بزرگ نهج البلاغه از جمله ابن‌میثم^۱ و ابن‌ابی‌الحدید که به گفته خود نسخه دست‌نویس سیدرضی را در اختیار داشته‌اند،^۲ در شرح خود لفظ امامت را ثبت کرده و به توضیح آن پرداخته‌اند. حلوانی از دانشمندان قرن پنجم نیز در کتاب *نزّه الناظر و تنبیه*

۱. [برای آشنایی بیشتر با شرح ابن‌میثم نک. ۱۴ و ۳۲]

۲. ابن‌ابی‌الحدید در ذیل شرح عبارتی از نهج البلاغه می‌گوید: «و قد وجدت النسخة التي بخط الرضى أبي الحسن - جامع نهج البلاغه» [۴، ج ۱۲، ص ۳].

الخواطر این عبارت را با کلمه «و الإمامة» نقل کرده است [۱۹، ص ۴۶، ح ۱۴؛ ۴۶، ص ۷۲ و ۷۳]. ملا فتح‌الله کاشانی (م ۹۸۸)، در ترجمه و شرح خود بر نهج‌البلاغه این عبارت را به صورت «و الامامة نظاما» نقل کرده است و در شرح آن می‌نویسد: و پیشوایی را برای پیوستگی امت که اقتدا نمایند به او و برسند به سرمنزل سعادت» [۴۲، ج ۳، ص ۴۰۵]. مجلسی (م ۱۱۱۱) در بحارالانوار به نقل از نسخه‌ای از نهج‌البلاغه و مناقب ابن‌شهر آشوب که در اختیار داشته است، «الامامة» نقل کرده است [۴۵، ج ۶، ص ۱۱۱].^۱ ابوالحسین یحیی بن حمزة بن علی‌الحسینی (زیدی مذهب، م ۷۴۹)، در کتاب خود *الديباح الوضی فی الكشف عن اسرار کلام الوضی*، شرح مبسوطی بر اساس ضبط «الامامة نظاما للأمة» آورده است [۱۸، ج ۶ ص ۲۹۰۷]. همچنین سید یحیی بن ابراهیم الجحاف - از اعلام زیدیه - (م ۱۱۰۲) در کتاب *ارشاد المؤمنین الی معرفه نهج البلاغه المبین*، شرح مبسوطی بر اساس همین ضبط دارد [۱۵، ج ۳، ص ۴۴۶-۴۴۹].

سید محمد مهدی جعفری در کتاب *پرتوی از نهج‌البلاغه*، در متن «والامامة نظاماً للامه» ثبت کرده است و در پاورقی نوشته است: «فی النسخ المخطوطه كلها: والامانة» [۲۴، ج ۵، ص ۳۰۰]، که عبارت اخیر قطعاً غلط است، زیرا نسخه‌های خطی متعددی از نهج‌البلاغه که به پاره‌ای از آن‌ها در فوق، اشاره شده است «الامامة» ضبط کرده‌اند.

۴. ضبط «الامانة»

با وجود آنکه در بیشتر نسخه‌ها و شروح، عبارت «و الامامة نظاما للأمة» ثبت شده، اما در تعداد اندکی از نسخ و نیز منابع دیگر، عبارت به صورت «الامانة نظاما للأمة» ثبت شده که به دلایلی که خواهد آمد، نادرست است و می‌تواند ناشی از بی‌دقتی در نقل درست این عبارت باشد. در ادامه به برخی از این منابع اشاره می‌شود.

۱. نسخه خطی نهج‌البلاغه مورخ رجب ۶۶۰ کاتب: ابو جعفر محمد بن محمد ابی‌نصرین محمد بن علی، نسخه عکسی آن در کتابخانه مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی در قم موجود است - بدون برگ‌شمار.

۲. نسخه مورخ ذی‌الحجه ۱۲۵۹ به خط محمد حسین بن عبدالعالی موجود در مرکز احیای قم شماره ۸۸۴.

۱. البته در نقل مجلسی اندک تفاوتی با متن نهج‌البلاغه در عبارت بعدی آن دیده می‌شود که به جای «والطاعة تعظیما للامامة، عبارت «و الطاعة تعظیما للسلطان» آمده است.

۳. حکمت ۲۵۲ نهج البلاغه در مجموعه نفیس *غررالحکم* و *درر الکلم* آمدی (م. ۵۵۰) نیز بعینه آمده است و این اختلاف نسخ در آنجا نیز وجود دارد، چنان که بعضی نسخه‌های این کتاب مانند *غرر ترجمه محلاتی*، «الامامة نظاما للامه» و بعضی دیگر مانند *غرر ترجمه انصاری*، «الامانة نظاما للامه» ضبط کرده‌اند. شارح بزرگ *غررالحکم آقاجمال خوانساری* امامت را شرح کرده و در پایان به اختلاف نسخ و ضبط الامانة نیز تصریح می‌کند. وی می‌نویسد: «و فرض کرده امامت را، از برای انتظام احوال امت، چه ظاهرست که انتظام احوال هیچ گروهی بی فرمانفرمایی نشود و هرچند آن فرمانفرما جائز باشد، وجود او بهترست از این که فرمانفرمایی نباشد، زیرا که هرگاه فرمانفرمایی نداشته باشند، هریک آنچه توانند از ظلم و جور به عمل آورند و همچنین مردم خارج، به طمع تاخت و تاراج و قتل و سبی ایشان افتند و ظلم فرمانفرما هر چه باشد، برابری با آنها نکند و هرگاه امامی باشد که از جانب حق تعالی منصوب شود و عادل و معصوم باشد، پس انتظام احوال دنیوی ایشان، بر وجه ابلغ بشود و هر گاه عارف به همه معارف دینی و احکام شرعی باشد و امر به معروف و نهی از منکر کند، اطاعت او سبب انتظام احوال اخروی ایشان نیز گردد، پس به جهت این، حق تعالی فرض کرده بر خود، نصب امامی بر اوصاف مذکوره، در هر زمان که اگر اطاعت او کنند، احوال دنیوی و اخروی ایشان نیز منتظم گردد و اگر نکنند آنچه بر حق تعالی باشد، از لطف به عمل آمده باشد و تقصیر از ایشان باشد، تا ایشان را حجتی بر او - تعالی شأنه - نباشد و حجت حق تعالی بر ایشان تمام باشد و در بعضی نسخه‌ها «الامانة» به نون، به جای «الامامة» به میم، واقع شده و بنابراین ترجمه این است که: «فرض کرده امانت را که مقابل خیانت باشد، از برای انتظام احوال امت»، و این نیز صحیح است نهایت نسخه اول ظاهرتر و مناسب‌ترست به سابق و لاحق آن» [۲، ج ۴، ص ۴۵۶].

۴. در *مناقب ابن شهر آشوب* (م ۵۸۸)، این عبارت در ضمن مباحثی که ذیل عنوان «فی قضایاه بعد بیعه العامه» آمده، در هر دو چاپ ایران و بیروت (به ترتیب به سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۴۱۵ ق.) به صورت «و الامانة نظاماً للأمة» ثبت است [۶، ج ۲، ص ۳۷۷؛ ۷، ج ۲، ص ۴۳۶].

۵. در *عیون الحکم و المواعظ لیثی واسطی* (م قرن ۶)، «الامانة» ثبت است، گرچه به گزارش محقق کتاب در نسخه خطی موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی به خط علی بن یوسف قدسی تاریخ کتاب ۸۲۹ ق. و نیز نسخه‌ای که ضمن کتاب *ناسخ‌التواریخ* به سال ۱۲۹۷ ق. چاپ شده است، این حکمت با عبارت «الامامة» ثبت است [۴۴، ص ۳۶۱].

۶. در *جامع الاخبار شعیری* (م قرن ۶)، صفحه ۱۲۳ که از مصادر علامه مجلسی در

- بحار الأنوار است، این عبارت با کلمه «الامانة» و به نقل از پیامبر اسلام (ص)، ثبت شده است و ابتدای آن چنین است: «يكون الايمان تطهيرا عن الشرك...» [۳۴، ص ۱۲۳].
۷. در مطالب السئول في مناقب آل الرسول، اثر محمد بن طلحه نصیبی شافعی (م ۶۲۵)، در انتهای نقلی که با عبارت «أوجب الله الإيمان...» آغاز می‌شود، چنین آمده است: «... و السلام أماناً للخائفين و الأمانة نظاماً للأمة و الطاعة تعظيماً للإمامة» [۸، ص ۲۱۵].
۸. در متن چاپی نهایی الارب نویری (م ۷۳۳)، الامامة ثبت است، لیکن مصحح در پاورقی نوشته است: «في الأصل «الامانة» بالنون في كلتا الكلمتين و هو تحريف صوابه ما أثبتنا كما يقتضيه السياق» [۵۶، ج ۸، ص ۱۸۳]، یعنی در نسخه اصل «الامانة» ثبت است، اما آن تحریف است و صواب آن چنان که سیاق اقتضا دارد «الامامة» است که در متن ثبت گردید.
۹. ملامحسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱) در وافی می‌گوید: «و قد وجدت بعض ألفاظ هذه الخطبه في كتاب عتيق نسب إلى أمير المؤمنين^(ع) هكذا» و سپس عبارت مورد نظر را چنین نقل کرده است: «فرض الله الإيمان تطهيرا من الشرك... و الامانة نظاما للأمة» [۳۹، ج ۵، ص ۱۰۶۵].
۱۰. محمد عبده در شرح خود بر نهج البلاغه‌ای که به اهتمام و تصحیح وی در مصر منتشر شده است کلمه «الأمانات» را ثبت کرده است و در توضیح آن در پاورقی چنین می‌نویسد: «لانه اذا روعيت الامانة في الاعمال ادى كل عامل ما يجب عليه فتنتظم شؤون الامة اما لو كثرت الخيانات فقد فسدت و كثر الاهمال فاختل النظام» [۲۸، ص ۲۰۹].
۱۱. محمد ابوالفضل ابراهیم در چاپی از نهج البلاغه که به تصحیح وی در مصر منتشر شده، علی‌رغم آنکه در مقدمه خود تصریح دارد که مبنای اصلی وی شرح ابن ابی‌الحدید بوده است - و در نسخه ابن ابی‌الحدید الامامة شرح شده است - با این حال، باز در چاپ دوجلدی نهج البلاغه، تصحیح خود، عبارت «والامانة نظاما للامه» را بدون هیچ توضیحی در پاورقی و بدون اشاره به اختلاف نسخه‌ها ثبت کرده است [۲۷، ج ۲، ص ۳۶۲].

۵. دلایل نادرستی ضبط «الأمانة»

بنابر دلایلی چون وجود روایات دیگری هم مضمون با ضبط «امامة» و نیز دلالت سیاق کلام، که توضیح آن در ادامه خواهد آمد و نیز آنچه شارحانی چون ابن ابی‌الحدید و ابن میثم در شرح خود آورده‌اند، می‌توان ضبط «امامة» را ترجیح داد و درست دانست.

۵. ۱. وجود روایات متعدد قریب المضمون با «الإمامة نظاماً للأمة»

یکی از روش‌های تشخیص صحت یا ترجیح ضبط یک عبارت حدیثی، مقایسه آن با دیگر روایات مشابه یا هم‌مضمون است که در اصطلاح فقه‌الحدیثی به آن تشکیل خانواده حدیث می‌گویند.^۱ با جستجوی در منابع روایی و نیز دیگر عبارات‌های نهج‌البلاغه ملاحظه می‌شود که در بسیاری از روایات، مضمون مشابهی با عبارت «الإمامة نظاماً للأمة» وجود دارد و در آن‌ها به این نکته تأکید شده است که امامت و رهبری پیونددهنده امت است و در هیچ حدیث دیگری «امانت» نظام امت معرفی نشده است. ذیلأً به بعضی از این روایات اشاره می‌شود:

۱. از پیامبر اکرم (ص) روایاتی دال بر این مطلب که امامت نظام امت و مسلمانان است وارد شده است از جمله: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): اسْمَعُوا وَ أَطِيعُوا لِمَنْ وَّ لَاهُ اللَّهُ الْأَمْرَ فَإِنَّهُ نِظَامُ الْإِسْلَامِ. [۵۲، ص ۱۴].

۲. علی (ع) در موضع دیگری از نهج‌البلاغه می‌فرماید: «وَمَا كَانَ الْقِيَمُ بِالْأَمْرِ مَكَانُ النَّظَامِ مِنَ الْخَرْزِ يَجْمَعُهُ وَ يَضُمُّهُ فَإِنْ انْقَطَعَ النَّظَامُ تَفَرَّقَ الْخَرْزُ وَ ذَهَبَ ثُمَّ لَمْ يَجْتَمِعْ بِحَدِّافِيرِهِ أَبَدًا» [۲۶، خ ۱۴۶]؛ یعنی جایگاه زمامدار در جامعه، همانند رشته‌ای است که مهره‌ها را گردآورده و به یکدیگر پیوند داده است و اگر رشته بگسلد، مهره‌ها پراکنده شود و دیگر به تمامی گرد هم نیاید. همچنین در کلامی دیگر، فریضه طاعت از امام را نظام امت و موجب الفت مسلمانان خوانده و فرموده است: «حَقُّ الرَّعِيَّةِ عَلَى الْوَالِي فَرِيضَةٌ فَرَضَهَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِكُلِّ عَلَى كُلِّ فَجَعَلَهَا نِظَامًا لِلْفَتِيهِمْ وَ عِزًّا لِدِينِهِمْ» [۲۶، خ ۲۱۶]؛ یعنی حق رعیت بر والی فریضه‌ای است که خدای تعالی آن را بر هر یک از والی و رعیت واجب فرموده است و آن را نظامی برای الفت ایشان و ارجمندی دین ایشان قرار داده است. ضمن آنکه امام علی (ع) غیر از حکمت «فرض الله الايمان...»، در حکمت مستقلى که در *غررالحکم* نقل شده، به نقش امامت در پیوند امت تصریح کرده است و می‌فرماید: «الإمامة نظام الأمة» [۱، ص ۵۸، ح ۱۱۳۷]، تنها تفاوت این دو کلام در آن است که در *نهج‌البلاغه*، «نظاماً للأمة» و در *غرر* «نظام الامة» ذکر گردیده است.

۳. حضرت زهرا (س) در خطبه فدکیه، در بیانی کاملاً مشابه با این حکمت بلند نهج‌البلاغه به نقش امامت در انسجام و وحدت ملت چنین اشاره فرموده است: «وَ طَاعَتَنَا

۱. [برای آگاهی بیشتر نک. ۴۷، ص ۱۳۳؛ ۴۹، ص ۱۰۳ و نیز همان، فصل نهم، خانواده حدیث و نقش آن در فقه الحدیث].

نِظَامًا لِلْمِلَّةِ، وَ إِمَامَتَنَا لَمَّا مِنَ الْفُرْقَةِ» [۳۶، ج ۱، ص ۲۴۸]؛ یا در نقلی مشابه با عبارت «وَ الطَّاعَةَ نِظَامًا لِلْمِلَّةِ وَ الْإِمَامَةَ لَمَّا مِنَ الْفُرْقَةِ» [۳۷، ج ۳، ص ۵۶۸؛ ۳۸، ص ۱۱۳] آمده است، به معنای آنکه طاعت ما معصومان نظام امت اسلامی است و امامت ما اصلاح کننده و از بین برنده تفرقه است. نیز این عبارت در *بلاغات النساء* به صورت «وَ طَاعَتَنَا نِظَامًا وَ إِمَامَتَنَا اِمْنًا مِنَ الْفُرْقَةِ» آمده است [۵، ص ۲۰]. نکته جالب توجه در این تعبیر آن است که به جای کلمه «الإمامه» که در *نهج البلاغه* است از کلمه «طاعتنا» استفاده شده است و این تعبیر بسی ژرف و دقیق است؛ زیرا از امامت تنها نظام امت حاصل نمی‌شود مگر آنکه به دنبال آن طاعت امت نیز وجود داشته و واجب شده باشد. بنابراین می‌توان گفت: در این کلام گهربار حضرت زهرا^(س)، ایجاز در نهایت خود به کار رفته است.

۴. در روایتی امام رضا^(ع) به نقش امامت در نظام مسلمین اشاره فرموده است و از جمله عبدالعزیزین مسلم گوید: ما در مسجد جامع مرو نزد امام رضا^(ع) بودیم و آن حضرت در موضوع امامت سخنان بلندی ایراد فرمود که بخشی از آن چنین است: «... إِنَّ الْإِمَامَةَ زِمَامُ الدِّينِ وَ نِظَامُ الْمُسْلِمِينَ وَ صَلَاحُ الدُّنْيَا وَ عِزُّ الْمُؤْمِنِينَ...» [۴۳، ج ۱، ص ۴۹۲]؛ یعنی امامت زمام دین و نظام مسلمین و صلاح دنیا و عزت مؤمنان است.

۵. ۲. سیاق سخن

ادامه کلام امام^(ع)، خود بر درست بودن ضبط «امامة» دلالت دارد زیرا در ادامه، امام^(ع) می‌فرماید: «و اطاعت را بزرگداشتی برای امامت قرار داده است». مسلماً اطاعت از امام، معنای محصلی دارد، اما اطاعت از امانت مفهوم ندارد. سیاق عبارت گویای آن است که ضبط امامت صحیح است، زیرا در دنباله می‌فرماید: «والطاعة تعظيماً للإمامة». مسلماً این دو جمله در مقام بیان وظایف امام و امت است [۵۳، ج ۱، ص ۱۸۵]. با امامت و رهبری شایسته، نظام امت تحقق می‌یابد و این وظیفه بر عهده امام است و از سوی دیگر طاعت امت موجب تعظیم امامت و قوام و استحکام آن می‌شود چنان‌که امام علی^(ع) خود فرموده است: «لَا رَأْيَ لِمَنْ لَا يُطَاعُ» [۲۶، خ ۲۷]. بنابراین بر اساس سیاق حکمت، می‌توان احتمال داد که ضبط امامت صحیح باشد؛ اما اگر در سخن اول سخن از امانت باشد، در عبارت پایانی «والطاعة تعظيماً للإمامة»، کدام طاعت مورد نظر خواهد بود؟

۵. ۳. جایگاه والای امامت

یکی از دلایل نادرستی ضبط «الامانة نظاما للامة» اهمیت جایگاه امامت در اسلام است.

اساساً کدام امانت بالاتر از امانت امامت و رهبری جامعه پس از رسول خداست؟ غیر از امامت چه چیزی می‌تواند مایه استواری جامعه باشد؟ غیر از امامت کامل کننده دین و اتمام کننده نعمت و مایه رضای خالق چیست؟ امامت آن قدر با اهمیت است که در روایتی از رسول خدا^(ص) چنین نقل است که فرمود: «لَيَوْمٍ مِنْ إِمَامٍ عَادِلٍ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ الرَّجُلِ وَحَدَّةِ سَتِينٍ عَامًّا»؛ هر آینه یک روز امام و رهبر عادل، بهتر از عبادت کسی است که شصت سال به تنهایی عبادت کند. در واقع چگونه می‌توان گفت جامعه بدون امام عادل از امانت الهی برخوردار است [۵۹، ص ۵۶ و ۵۷]؟

از سوی دیگر رعایت امانت، خاص مسائل مالی نیست و یکی از مصادیق امانت بلکه مصداق کامل آن، حکومت و ولایت است همان‌گونه که مردم و جامع اسلامی و حقوق و مصالح آنان امانت‌های الهی‌اند و امین این امانت پیشوایان الهی هستند [۱۷، ج ۱۹، ص ۲۱۲، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۵] و از این رو از سپردن مقام امامت به کسی که صلاحیت آن را داشته باشد، در لسان روایات با تعبیر ادای امانت یاد شده است که حاکی از اهمیت امامت در نظام اعتقادی اسلام است^۱ از جمله در آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» [النساء: ۵۸]؛ یعنی خداوند به شما فرمان می‌دهد که امانات را به اهل آن برگردانید، یکی از بارزترین مصادیق امانت، بازگرداندن امامت است به اهل آن که ائمه طاهرین^(ع) می‌باشند و روایات متعددی بر این مطلب دلالت دارد که مقصود از اداء امانت، اداء ودایع امامت است که هر امام معصوم به امام پس از خود می‌سپارد. از جمله در حدیثی از امام رضا^(ع) چنین نقل شده است: «عن أحمد بن عمر، قال: سألت الرضا^(ع) عن قول الله عزوجل: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا قال: «إيانا عنى، أن يؤدى الإمام الأول منا إلى الإمام الذى بعده الكتب و العلم و السلاح» [۱۳، ج ۲، ص ۱۰۰ و ج ۴، ص ۴۹۹]؛ یعنی امام رضا^(ع) در تفسیر آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» فرموده است: آنان امامان از آل محمد^(ع) هستند که هر یک از آنان امانت - ودایع امامت (کتاب‌ها و علم و سلاح) را به امام پس از خود می‌سپارد. همچنین در ذیل آیه شریفه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبَالِ» [الأحزاب: ۷۲]، احادیث

۱. در برخی منابع این روایت به صورت «يَوْمٌ وَاحِدٌ مِنْ سُلْطَانٍ عَادِلٍ خَيْرٌ مِنْ مَطَرٍ أَرْبَعِينَ يَوْمًا» نقل شده است [نک. ۵۴، ج ۱۸، ص ۹].

۲. [برای آگاهی بیشتر در خصوص کاربردهای قرآنی روایی کلمه امانت و مشتقات آن در مفهوم زمامداری و مسئولیت‌های اجتماعی نک. ۳۳].

چندی در موضوع عرضه ولایت آمده است. از جمله در حدیثی از امام صادق^(ع) در ذیل این آیه آمده است: عن أبي عبد الله^(ع) في قول الله عزوجل: إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا، قال: «هي ولاية أمير المؤمنين^(ع)» [۴۰، ج ۴، ص ۲۰۷]؛ یعنی از امام صادق^(ع) در تفسیر آیه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ...» روایت شده است که فرموده‌اند: آن امانت، ولایت امیرمؤمنان علی^(ع) است.

از سوی دیگر، این نکته نیز نباید از نظر دور بماند که در خود نهج البلاغه هم کلمه امانت در مفهوم زمامداری و ولایت یا در ارتباط با آن استعمال شده است. از جمله در خطبه ۲۵ می‌فرماید: «وَإِنِّي وَاللَّهِ لَأُظَنُّ أَنَّ هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ سَيِّدَالُونَ مِنْكُمْ بِاجْتِمَاعِهِمْ عَلَيَّ بَاطِلِهِمْ وَتَفَرُّقِكُمْ عَنْ حَقِّكُمْ وَبِمَعْصِيَتِكُمْ إِمَامَكُمْ فِي الْحَقِّ وَطَاعَتِهِمْ إِمَامَهُمْ فِي الْبَاطِلِ وَبِأَدَائِهِمْ الْأَمَانَةَ إِلَيَّ صَاحِبِيهِمْ وَخِيَانَتِكُمْ» که مقصود از امانت، به‌جا آوردن حق امام و اطاعت او و وفای به عهد است [نک: ۸، ج ۲، ص ۲۰] و نیز در خطبه ۲۷ آنجا که درباره عمر و عاص می‌فرماید: «وَ لَمْ يَبَايَعِ حَتَّى شَرَطَ أَنْ يُؤْتِيَهُ عَلَى الْبَيْعَةِ ثَمَنًا فَلَا ظَفِرَتْ يَدُ الْبَائِعِ وَ خَزِيَتْ أَمَانَةُ الْمُبْتَاعِ»، مقصود از امانت زمامداری و ولایت بر ایالت یا سرزمینی است که در مقابل بیعت او با معاویه به وی داده می‌شود [نک: ۵۰، ج ۱، ص ۱۸۴]. به این ترتیب حتی اگر در عبارت مورد بحث از حکمت ۲۵۲ نهج البلاغه کلمه امانت را درست بدانیم، مقصود از آن امامت است و ادامه عبارت نیز مؤید این معنا است.

نتیجه

آن‌گونه که از بررسی تعداد زیادی از نسخه‌های خطی متقدم و کهن نهج البلاغه و نیز دیگر مصادر و متون به‌خصوص دو شرح/بن‌میثم و/بن‌ابی‌الحدید به‌دست می‌آید می‌توان گفت:

- گرچه در بعضی از منابع قدیم و جدید حکمت ۲۵۲ نهج البلاغه به صورت «الامانة نظاما للامة» نقل شده است، اما به دلایل عدیده، ضبط «الإمامة نظاما للأمة» صحیح است که از آن جمله است مغایرت با خطبه فدکیه و ارتباط تام امامت با نظام امت و همچنین عدم رابطه علی بین امانت و نظام امت و همچنین نسخه‌های کهن نهج البلاغه و نیز برخی منابع روایی متقدم.

- در غالب نسخه‌های کهن نهج البلاغه عبارت «الإمامة نظاما للأمة» ثبت است، لذا اینکه برخی از مصححان نوشته‌اند در تمامی نسخ خطی امانت ثبت است، قطعاً نادرست است، بلکه می‌توان گفت: در اکثر نسخ قدیمی و معتبر «الإمامة امامة» ثبت شده است.

- تحریف بزرگی که توسط مصححان و مترجمان و شارحان نهج البلاغه در دوران اخیر صورت پذیرفته است، عدم تطبیق متن و شرح بسیاری از نسخ مطبوعه نهج البلاغه و تتبع ناکافی آنها است و در غالب موارد به یک متن نهج البلاغه اعتماد کرده و آن را برای شروح کهن اصل قرار داده‌اند، مثل متن و شرح ابن ابی الحدید و ابن میثم و قطب راوندی که در موارد عدیده شرح با متن تطبیق ندارد و حکمت مورد بحث از جمله این موارد است؛ یعنی مصححان متن «الامانة نظاما» را ذکر کرده‌اند، اما شارحان به شرح «الامامة نظاما» پرداخته‌اند.

منابع

قرآن کریم

- [۱]. آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰). *غررالحکم و دررالکلم*. تصحیح: سیدمهدی رجایی، قم، دارالکتاب الإسلامی.
- [۲]. _____ (۱۳۶۶). *غررالحکم و دررالکلم*. شرح: جمال‌الدین محمد خوانساری، با مقدمه محدث ارموی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- [۳]. ابن ابی الحدید، عزالدین هبه‌الله (؟). *شرح نهج البلاغه*. بیروت، لبنان، دار احیاء التراث العربی.
- [۴]. _____ (۱۳۸۵ق). *شرح نهج البلاغه*. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، مصر، دار احیاء الکتب العربیه.
- [۵]. ابن ابی طاهر طیفور، ابوالفضل احمد (۱۹۰۸/۱۳۲۶م). *بلاغات النساء و طرائف کلامهن و ملح نوادرهن و اخبار ذوات الرأی منهن و اشعارهن فی الجاهلیه و صدر الإسلام*. قاهره، مصر، مطبعه مدرسه والده عباس الأول.
- [۶]. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *مناقب آل ابی طالب* ج ۲، قم، نشر علامه.
- [۷]. _____ (۱۴۱۲). *مناقب آل ابی طالب*. تحقیق: یوسف بقاعی، ج ۲، بیروت، لبنان، دارالأضواء.
- [۸]. ابن طلحه شافعی، کمال‌الدین محمد (۱۴۱۹). *مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول*. تصحیح: عبدالعزیز طباطبایی، بیروت، لبنان، مؤسسه البلاغ.
- [۹]. ابن میثم، علی بن میثم بحرانی (۱۴۳۰). *شرح نهج البلاغه*. بحرین، دارالحبیب (چاپ تک جلدی)، چاپ دوم.
- [۱۰]. _____ (۱۳۶۲). *شرح نهج البلاغه* (دوره ۵ جلدی)، جلد ۵، چاپ دوم، تهران، دفتر نشرالکتاب.
- [۱۱]. امینی، محمد هادی (۱۳۷۸). «نهج البلاغه بین عواصف التحریف و النقصان». وقف میراث

- جاویدان، شماره ۲۵ و ۲۶، بهار و تابستان، ص ۱۶۸-۱۷۶.
- [۱۲]. امینی، محمد هادی (۱۳۸۳). «نقدی بر بعضی از چاپ‌های نهج‌البلاغه». ترجمه محمد دزفولی، تهران، سفینه، شماره ۵، زمستان، ص ۷۴-۹۳.
- [۱۳]. بحرانی، هاشم‌بن‌سلیمان (۱۴۱۵). *البرهان فی تفسیر القرآن*، جلد ۲، قم، مؤسسه‌البعثه.
- [۱۴]. پهلوان، منصور (۱۳۸۶). «شرح ابن‌میثم بر نهج‌البلاغه و ویژگی‌های آن». تهران، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۸۴، تابستان، ص ۳۳-۴۶.
- [۱۵]. الجحاف، سید یحیی‌بن‌ابراهیم (۱۴۲۲ق). *ارشاد المؤمنین الی معرفه نهج‌البلاغه المبین*. تحقیق: سید محمد جوادالحسینی‌الجلالی. قم، دلیل ما.
- [۱۶]. جمعی از علما و متفکرین (۱۴۰۴). *نهج‌البلاغه، نبراس‌السیاسه و منهل‌التربیه: مجموعه مقالات کنگره سوم نهج‌البلاغه*. قم، بنیاد نهج‌البلاغه.
- [۱۷]. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). *تفسیر تسنیم*. جلد ۱۹، چاپ دوم، قم، انتشارات اسراء.
- [۱۸]. الحسینی، ابوالحسین یحیی‌بن‌حمزه‌بن‌علی (۲۰۰۳/۱۴۲۴). *الدبیاج الوضی فی الکشف عن اسرار کلام الوصی*. تحقیق: خالدبن‌قاسم‌بن‌محمدالمتوکل، یمن، مؤسسه الامام زیدبن‌علی الثقافیه.
- [۱۹]. حلوانی، حسین‌بن‌محمد (۱۴۰۸). *نزهه‌الناظر و تنبیه‌الخواطر*. قم، مدرسه امام مهدی.
- [۲۰]. دشتی، محمد (۱۳۶۸). *روش‌های تحقیق در اسناد و مدارک نهج‌البلاغه*. قم، نشر امام علی (ع).
- [۲۱]. رحمتی، محمد کاظم (۱۳۹۷). *درآمدی بر شناخت نسخه‌های نهج‌البلاغه*. تهران، انتشارات دانشگاه مذاهب اسلامی.
- [۲۲]. _____ (۱۴۳۱). *نهج‌البلاغه*. تصحیح: قیس بهجت عطار، قم، مؤسسه الرافد للمطبوعات.
- [۲۳]. _____ (۱۴۲۷). *نهج‌البلاغه*. تصحیح: فارس حسون تبریزیان، چاپ چهارم، قم، مؤسسه دارالهجره.
- [۲۴]. _____ (۱۳۸۱). *نهج‌البلاغه: پرتوی از نهج‌البلاغه با نقل منابع و تطبیق با روایات* مأخذ دیگر، جلد ۴ و ۵ پژوهش، برگردان و ویراستاری: سیدمحمد مهدی جعفری، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- [۲۵]. _____ (۱۳۷۶). *نهج‌البلاغه*. تصحیح و شرح: محمد عبده، ترجمه و تعلیق: علی اصغر فقیهی، تهران، انتشارات صبا.
- [۲۶]. _____ (۱۳۷۲). *نهج‌البلاغه*. تصحیح: عزیزالله عطاردی، تهران، انتشارات بنیاد نهج‌البلاغه.
- [۲۷]. _____ (۱۴۰۸). *نهج‌البلاغه*. تصحیح: محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۲، بیروت، لبنان، انتشارات دارالجلیل.
- [۲۸]. _____ (؟). *نهج‌البلاغه*. تصحیح و شرح: محمد عبده، مصر، مطبعه‌الاستقامه.
- [۲۹]. _____ (؟). *نهج‌البلاغه*. تصحیح و تعلیق: صبحی صالح. قم، ایران، انتشارات هجرت.
- [۳۰]. سید رضی، محمد بن حسین (؟). *نهج‌البلاغه*. نسخه خطی، تاریخ کتابت ۱۰۹۷ق، کاتب:

- [۳۱]. ——— (؟). *نهج البلاغه*. نسخه خطی، تاریخ کتابت نامشخص (احتمالاً قرن یازدهم) بر اساس نسخه خطی سال ۵۹۶ ق، کاتب: کرکانی، محل نگهداری: کتابخانه آستان مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی (ع).
- [۳۲]. روحی دهکردی، مجید (۱۳۸۷)، «معرفی و روش‌شناسی شرح نهج البلاغه ابن‌میثم بحرانی». *مجله علوم حدیث*، تهران، سال سیزدهم، شماره ۴۸، ص ۵۶-۷۷.
- [۳۳]. سوزنجی، حسین و جوانعلی آذر، مرتضی (۱۳۹۶). «تبیین نگاه اسلام به سازمان در پرتو استعارة امانت». *مجله اندیشه مدیریت راهبردی*، سال یازدهم، شماره اول، بهار و تابستان، ص ۵-۴۰.
- [۳۴]. شعیری، محمدبن محمد (؟). *جامع الأخبار*. نجف، مطبوعه حیدریه (منشورات رضی).
- [۳۵]. شوشتری، محمدتقی (۱۳۷۶). *بهج الصباغه فی شرح نهج البلاغه*. تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- [۳۶]. صدوق، محمدبن علی بن حسین بن بابویه (۱۳۸۵). *علل الشرایع*. قم، کتابفروشی داوری.
- [۳۷]. ——— (۱۴۱۳). *کتاب من لایحضره الفقیه*، جلد ۳، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشرالاسلامی.
- [۳۸]. طبری آملی، محمدبن جریر (۱۴۱۳). *دلائل الإمامه*. قم، نشر بعثت.
- [۳۹]. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی (۱۴۰۶). *الوافی*، جلد ۵، اصفهان، کتابخانه امیرالمؤمنین (ع).
- [۴۰]. ——— (۱۴۱۵). *الصادق فی تفسیر القرآن*، جلد ۴، چاپ دوم، تهران، مکتبه‌الصدر.
- [۴۱]. قطب راوندی، سعید بن هبه الله (۱۳۶۴). *منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه*، جلد ۳، تصحیح: سید عبداللطیف کوه‌کمری، قم، انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- [۴۲]. کاشانی، مولی فتح الله (۱۳۶۶). *تنبيه الغافلین و تذکره العارفين: شرح نهج البلاغه*، جلد ۳، تصحیح: منصور پهلوان، تهران، انتشارات میقات.
- [۴۳]. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۲۹). *الکافی*، جلد ۱، قم، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- [۴۴]. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. تصحیح: حسین حسنی بیرجندی، قم، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- [۴۵]. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳). *بحار الانوار*، جلد ۶، بیروت، لبنان، دار احیاء التراث العربی.
- [۴۶]. مسعودی، عبدالهادی (۱۳۹۰). *چشم تماشا: ترجمه نزهه‌الناظر و تنبیه‌الخاطر*. قم، دارالحدیث.
- [۴۷]. ——— (۱۳۸۹). *درسنامه فهم حدیث*. قم، انتشارات زائر.
- [۴۸]. مصطفوی، جواد (۱۳۷۲). *پرتوی از نهج البلاغه*. مشهد، طوس.

- [۴۹]. معارف، مجید (۱۳۸۷)، شناخت حدیث: مبانی فهم متن، اصول نقد سند. تهران، انتشارات نبأ.
- [۵۰]. مغنیه، محمدجواد (۱۳۵۸). فی ظلال نهج البلاغه. چاپ سوم، بیروت، لبنان، دارالعلم للملایین.
- [۵۱]. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۹۰ ش). پیام امام امیرالمؤمنین (ع). جلد ۱۴، قم، انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع).
- [۵۲]. مفید، محمدبن محمد (۱۴۱۳). الأملی. تصحیح: حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم، جامعه‌المدرسین فی الحوزة العلمیه.
- [۵۳]. منتظری، حسینعلی (۱۴۱۵). دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدوله الإسلامیه. قم، نشر تفکر.
- [۵۴]. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. بیروت، لبنان، مؤسسه آل‌البیت (ع).
- [۵۵]. نواب لاهیجی، میرزا محمد باقر (۴). شرح نهج البلاغه. تهران، اخوان کتابچی، چاپ سنگی.
- [۵۶]. نویری (م ۷۳۳). نهاییه‌الارب. قاهره، مصر، دارالکتب و الوثائق القومیه.
- [۵۷]. ——— (۱۳۷۹). شرح نهج البلاغه. تصحیح و تعلیق: سیدمحمد مهدی جعفری، محمدیوسف نیری، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب.
- [۵۸]. هیأت تحریریه (۱۴۰۶). «سرمقاله: کلمة العدد: حول تحقیق نهج البلاغه». تراثنا، مؤسسه آل‌البیت (ع) لإحياء التراث، قم، ایران، عدد خاص بمناسبه مرور ألف عام علی وفاه الشریف الرضی، العدد الخامس، السنه الأولى، ص ۷-۱۱.
- [۵۹]. یعقوبی، عزت‌الله (۱۳۷۷). «یک کلمه در نهج البلاغه». میراث شهاب، مجله کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، شماره ۱۴، زمستان، ص ۵۵-۵۸.